

РОЗДІЛ VI. Переселенські процеси в роки Другої світової війни і перші повоєнні роки

Валентина Надольська

**Процеси радянзації Західної України
й примусове виселення євреїв-біженців**

У статті проаналізовано одну з важливих складових частин політики радянзації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. – масові депортації цивільного населення. Увагу акцентовано на виселенні в червні 1940 р. біженців, більшість яких склали євреї. Охарактеризовано механізми проведення депортаційної операції, кількісний і національний склад виселених, їх умови праці й побуту в місцях виселення.

Ключові слова: радянська депортація, західні області України, біженці, євреї.

Надольская Валентина. Процессы советизации Западной Украины и принудительное выселение евреев-беженцев. В статье анализируется одна из важных составных политики советизации западноукраинских земель в 1939–1941 гг. – массовые депортации мирного населения. Внимание акцентируется на выселении в июне 1940 г. беженцев, абсолютное большинство которых составляли евреи. Характеризируются механизмы проведения депортационной операции, количественный и национальный состав выселенных, их условия труда и быта в местах выселения.

Ключевые слова: советизация, депортация, западные области Украины, беженцы, евреи.

Nadolska Valentyna. The Processes of the Sovietization of Western Ukraine and the Forced Eviction of Jewish Refugees. The important component of the policy of sovietization of western Ukraine regions in 1939–1941 years – the mass deportations of the civilian population – in the article are analyzed. The author focuses on the eviction Refugees (June 1940), the vast majority of whom were Jews. The methods of realization of the deportation, the quantitative and national composition of the evicted, their working and living conditions in places of eviction are characterized.

Key words: radyanisation, deportation, Western regions of Ukraine, Jews, refugees.

Підписання радянсько-германського пакту Ріббентропа-Молотова, напад Німеччини на Польщу та вступ військ Радянського Союзу на східні території довоєнної Польської держави стали початком складного процесу утвердження в регіоні радянської влади, докорінного зламу традиційно усталеного соціально-економічного та суспільно-політичного життя, що здійснювався під гаслами «соціалістичних перетворень».

Радянська Західної України за період від вересня 1939 р. до червня 1941 р. мала дві сторони. Одна з них була пов'язана з великими зусиллями влади закріпити в суспільній свідомості легенду про «золотий вересень». Із цією метою здійснювалися масштабні заходи щодо ліквідації безробіття, підвищення життєвого рівня населення. Майже 0,5 млн безземельних і малоземельних селян одержали в користування понад 1 млн га поміщицької землі [10, 46]. Це стосувалося запровадження освіти українською мовою в початкових та середніх школах, а також у Львівському університеті, якому присвоєно ім'я Івана Франка. Слід підкреслити, що населення західноукраїнських земель до 17 вересня мало надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв.

Однак дуже швидко мешканці регіону стали свідками зовсім інших процесів. Як зазначає О. Субтельний, перше знайомство з радянською владою виявилось для західних українців переважно негативним досвідом, у результаті якого багато з них зробили висновок, що «більшовицької влади слід уникати будь-якою ціною» [12, 394–395]. Адаже була й інша сторона радянзації. Як відомо, між двома світовими війнами Західна Україна залишалася прихистком вільної української думки та свідомого українства, у той час, коли на більшості східних і центральних українських земель утвердився більшовицький тоталітаризм. Тому, приєднавши після змови з Гітлером західноукраїнські землі, сталінський режим поставив головною мету – знищення цього останнього плацдарму свободи та самостійництва. Виконання цього завдання передбачало вже у своєму зародку ліквідацію сил як внутрішньої, так і міжнародної контрреволюції, під гаслами боротьби з якою розгортався сталінський терор упродовж трагічних 1930-х рр. в радянській Україні. Тому, як тільки геополітичні зміни,

що впливали з пакту Молотова–Ріббентропа, стали реальністю, розпочалася системна робота радянських репресивних органів, спрямована на пошук і знищення «ворогів народу і радянської влади» на території Західної України, швидку й повну нейтралізацію всіх явних і потенційних політичних противників.

Саме виходячи з радянських стереотипів контрреволюційної загрози вже в четвертому кварталі 1939 р. почала діяти каральна система тоталітарної системи. Спочатку поволі, а потім із наростаючою швидкістю у кінці 1940 р. й далі в першій половині 1941 р. розкручувався маховик терору, який у підсумку мав привести західноукраїнські терени до східноукраїнського політичного, соціально-економічного та ідеологічного стандарту. Відповідно до нього слід було, як визначалось інструкціями НКВС, «очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою» [1, 136].

Початково глобальні винищувально-репресивні заходи були спрямовані новою владою проти поляків, які символізували західну контрреволюцію. Згодом, вони поширилися й на «ворожі елементи» інших національностей.

Так, 2 березня 1940 р. Політбюро ЦК ВКП(б) і РНК СРСР ухвалили постанови (відповідно, № П13/114 й № 289-127 сс) про виселення з районів Західної України й Західної Білорусії членів сімей усіх поміщених у табори й в'язниці військовополонених і колишніх офіцерів польської армії, а також тюремників, жандармів, розвідників, колишніх поміщиків, фабрикантів і чиновників держапарату, учасників повстанських та контрреволюційних організацій, біженців [4, 35]. Розпорядження комісара внутрішніх справ № 00308 від 7 березня 1940 р. містило вказівку про проведення 13 квітня виселення до Казахстану з приєднаної території більше 60 тис. осіб [17, 136].

Окреме розпорядження Л. Берія № 1042/б від 20 березня того ж року направлялося керівникам місцевої влади Актюбінської, Кустанайської, Північноказахстанської, Павлодарської, Семипалатинської й Акмолинської областей, перед якими висувалося завдання провести підготовку до прийняття в кожному з областей 15–20 тис. осіб депортованих. Слід було також створити оперативні групи з метою подальшого розміщення виселенців у нових місцях їх поселення. Документ також містив указівку про видачу виселенцям паспортів із записом про їх дійсність лише в районах поселення [16, 79].

Проект остаточної постанови про проведення виселення та порядок проведення акції Л. Берія надіслав В. Молотову 4 квітня 1940 р. У зв'язку з величезним обсягом роботи, потребою розв'язання багатьох організаційних питань її затвердження РНК СРСР відбулося 10 квітня 1940 р. (постанова № 497-177 сс) разом з інструкцією НКВС про виселення вказаних категорій населення (офіційна назва категорії – адміністративно-вислані). На їх підставі депортації підлягали сім'ї репресованих і військовополонених – направлялися на 10 років у північний Казахстан (в Актюбінську, Кустанайську, Північноказахстанську, Павлодарську, Семипалатинську й Акмолинську області), біженці – у північні райони Росії, у спецпоселення при лісозаготівлях, повії, поведінка яких була визнана такою, що загрожує не тільки моральному, а й громадському порядку – направлялися до Казахської і Узбецької РСР [16, 80]. Затверджена інструкція про виселення поширювалася на осіб, які підпадали під постанову від 2 березня того ж року. Згідно з постановою депортації підлягало 22–25 тисяч сімей [4, 35].

Депортація особливого контингенту спецпереселенців–біженців була відкладена владою на літо. Унаслідок воєнних дій у польсько-німецькій війні на західноукраїнських землях з'явилася значна кількість біженців із Польщі. Біженцями стали колишні польські громадяни, переважно переселенці із західних і центральних воєводств Польщі, які втікали від наступаючого на схід вермахту. Згідно з деякими польськими оцінками, лише у Львові в 1939 р. перебувало близько 300–400 тис. утікачів. Радянська влада оцінювала їх кількість у місті в листопаді 1939 р. приблизно у 80 тис. осіб [9, 144].

У результаті угоди між III Рейхом і СРСР, укладеної наприкінці грудня 1939 р., частина біженців могла повернутися до своїх місць проживання. Акція переселення тривала від лютого до червня 1940 р. Однак не всі біженці хотіли повертатися під німецьку владу.

За своїм складом контингент біженців був багатонаціональним. Серед них високим був відсоток поляків, а також євреїв (близько 85 %) [5, 36], котрі знали про гітлерівські методи «розв'язання

єврейського питання» в Європі, а тому шукали вимушеного притулку на радянській території. Частина біженців опинилася на території східної Польщі після 1 вересня 1939 р. та виявляла бажання виїхати на територію, окуповану німцями, але прийняти їх Німеччина відмовлялася або ж затягувала час розгляду поданих заяв. Ці люди навіть не уявляли, що будуть віднесені до категорії ворожого елемента, який підлягав репресивній нейтралізації через виселення.

Якщо розпочата в четвертому кварталі 1939 р. робота серед біженців і безробітних, яких, відповідно, прибуло на територію України 32 775 й 15 000 осіб, передбачала направлення на роботу у вугільну промисловість Сталінської та Ворошиловградської областей, інші регіони східної України (найбільше їх опинилося у Вінницькій, Житомирській, Чернігівській областях) через трудовий набір [6, 86], то влітку 1940 р. вони були віднесені до категорії осіб, які підлягали примусовому виселенню.

Як змінилося ставлення радянської влади до біженців, наочно характеризує також випадок, про який згадує у своїй книзі «Трагедія 1941» Олег Романів. У квітні 1940 р. під час протиеврейської акції в містечку Белзі німці зібрали колону понад півтори тисячі євреїв і швидким пішим маршем перегнали їх через кордон у Сокалі на радянську територію. Ця трагічна подія схвилювала все населення, а також місцеву владу. Біженцями спочатку дуже дбайливо опікувалися, їх одягнули, нагодували, розмістили в окремих приміщеннях. Проте через декілька тижнів їх усіх до єдиної особи депортували під конвоєм на схід у спецпоселення [11, 43–44].

5 червня 1940 р. завершила свою роботу німецька комісія, яка розглядала індивідуальні заяви колишніх польських громадян про переселення на контрольовану німцями територію. У результаті її діяльності на територію Генеральної губернії (переважно до Лодзі) повернулося 66 тис. осіб [13, 51]. Ті ж із колишніх польських громадян, котрі отримали відмову німецької сторони, автоматично потрапляли до категорії біженців.

Операція із виселення із західних областей України біженців розпочалася в ніч з 28 на 29 червня 1940 р. (завершена в другій половині липня). Термін її проведення був пов'язаний із часом поверненням порожнього транспорту із Казахстану (шість тижнів) після перевезення хвилі депортованих у квітні. За інформацією начальника Львівської залізниці Донченка, надісланою наркомун шляхів сполучення УРСР Л. Кагановичу та наркомун внутрішніх справ республіки І. Серову, упродовж доби для перевезення спецпереселенців подано 1282 вагони, повністю вдалося виконати й план подання порожняка – 1653 вагони [2, 151]. Для участі у виселенні біженців двома рознарядками НКВС УРСР до м. Львова направлено 2200 оперативних працівників цього відомства [6, 100–102].

Як свідчать учасники тих драматичних подій, «біженців затримували як злочинців без огляду на стать, вік: сцени, які відбуваються в цей час важко описати, ведуть нещасних під охороною невідомо куди». «На днях, – ідеться в іншому свідченні, – я був у Ковелі, Луцьку. Бачив жахливу картину. Здійснюючи виселення біженців, забирають буквально всіх, вивозять на китайський кордон» [6, 9–10].

Насильницькі дії викликали справедливий спротив із боку людей, яких примусово виселяли. Його форми були різноманітними. Так, у записці управління внутрішніх справ Волинської області НКВС УРСР, надісланій заступнику наркома внутрішніх справ УРСР, капітану держбезпеки Горлинському, указувалося на інцидент поблизу м. Володимира-Волинського. Група осіб, майже 20 осіб, які проживали в збудованих ними землянках та куренях, відмовилася провести погрузку в ешелони. Близько 120 чоловік озброїлися косами й вилами, виявляючи таким способом свою рішучість і небажання виконувати наказ. Люди підкорилися лише після прибуття на місце конфлікту двох вантажівок озброєних військових. У записці також доповідалося про втечу від енкаведистів у Володимирі-Волинському біженця-одинака Волка Юзефа. При його затриманні використано зброю, після чого пораненого біженця відправили в лікарню в'язниці [6, 104].

Насильницькі дії влади викликали негативну реакцію в частини місцевого населення. Працівниками відповідних служб фіксувалися непоодинокі випадки організації людьми збору коштів і продуктів для виселенців і передачі їх у вагони. У доповідній записці про виселення біженців з Тернопільської області наводилися й такі висловлювання окремих мешканців, які ставали приводом для їх оперативного прийняття на облік. Наприклад, громадянка Малишевська заявила: «Виселення біженців – це знущання, радянська влада допускає те, чого немає навіть у фашистських державах.

Виселяють євреїв, люди влаштувалися на новому місці жити, а їх занапащають. Цим виселенням їх остаточно грабують, відривають від рідні. Коли цьому знуцанню буде кінець» [6, 111].

Окрім біженців, серед депортованих була також частина заможних селян, за радянською термінологією – куркулів, і родин «спекулянтів», тобто власників крамниць, ремісників [15, 60]. До списків виселенців також потрапили члени сімей військових, які походили з центральної й західної Польщі та які з різних причин не змогли повернутися до своїх домівок у зоні німецької окупації [14, 94]. Червнева депортація охопила переважно мешканців міст і містечок.

Статистичні дані, зібрані в підсумковому зведенні НКВС УРСР, зафіксували масштаби третього етапу виселення жителів західноукраїнських областей. У довідці вказувалося на депортацію із регіону станом на 2 липня 1940 р. 37 532 сімей, або 102 683 особи [6, 108]. Однак у випадку червневої депортаційної акції виникають проблеми з визначенням точної кількості виселених. За матеріалами, які ґрунтуються на списках комендантів 57 ешелонів, впливає, що всього виселено 76 246 осіб, у тому числі 52 617 із території Західної України (передусім зі Львова – понад 30 тис. осіб). Окрім цього, депортовано із Західної України арештованих наприкінці червня 9275 самотніх осіб. Серед депортованих значний відсоток становили діти – 26,5 % [9, 144]. За даними другого кварталу 1941 р., серед цієї групи вивезених було 11 % поляків, 2,3 % українців, 0,24 % білорусів, 0,16 % німців і близько 84,6 % євреїв [9, 144].

Вони розселилися в 14 республіках, краях та областях СРСР, зокрема виселення здійснювалося в Алтайський край, Архангельську, Вологодську, Горьківську, Іркутську, Молотовську, Новосибірську області, Комі, Марійську, Якутську АРСР, Красноярський край та ін. Отже, географія розселення була надзвичайно широкою.

Біженці переважно були людьми без визначених професій, які раніше не займалися фізичною працею. Серед них багато колишніх фабрикантів, торговців, комівояжерів, власників барів та ресторанів. Незначну частку складала трудова інтелігенція (медики, агрономи, учителі, бухгалтери) і ремісники (кравці, шевці, годинникарі). Тому їх трудове використання в спецпоселеннях (переважно в лісовій промисловості, на шахтах кольорової металургії) викликало у влади значні труднощі [6, 115].

Повністю безправне становище десятків тисяч людей, котрі були виселені в спецпоселення, ускладнювалося не лише важкими умовами життя й роботи, але й низкою нормативних актів НКВС. Зокрема, 4 червня 1940 р. до всіх органів НКВС надійшла директива Меркулова за № 142, у якій визначалися паспортні умови для цієї категорії виселенців. Так, особи, депортовані із західних областей України та Білорусії, отримували паспорти окремого зразка, якими, відповідно, фіксувався дозвіл на проживання лише в зазначених місцевостях. У випадках виявлення спецпоселенців в інших місцевостях, висувалася вимога їх негайного затримання й етапування до місця проживання [7, 83].

В умовах спецпоселень відмінність ставленні радянського керівництва до осадників як до ворогів, а до біженців – як до інтернованих емігрантів виявилася у тому, що біженці отримували певні переваги при вселенні, порівняно облаштоване житло, у постачанні продовольством, одягом й ін. Це було однією з головних причин того, що в осадників смертність у декілька разів вища, ніж у біженців. Із часу прибуття на спецпоселення й до 1 липня 1941 р. народилося 4 211 та померло 12 319 осіб, у тому числі в осадників, відповідно 2694 і 10 557, у біженців – 1517 і 1762 осіб [8, 5]. У листопаді 1940 р. НКВС СРСР звернувся в ЦК ВКП(б) і РНК СРСР з клопотанням про покращення господарсько-побутового влаштування біженців. Як указувалося в документі, «внаслідок своєї непристосованості до фізичної праці вони виконують виробничі норми від 20 до 60 відсотків, заробляють від 2 до 5 крб у день, що не забезпечує прожитковий мінімум» [3, 18]. Тому пропонувалося використовувати за спеціальністю біженців із вищою та середньою спеціальною освітою, із правом їх проживання за межами спецселищ.

Для біженців нові умови праці та побуту стали великим психологічним шоком. У доповідних записках неодноразово наводилися численні антирадянські висловлювання біженців, що доносилися «стукачами», у яких радянська влада характеризувалася як гірша від гітлерівської. У таких документах їм приписували саботаж, контрреволюційну підривну діяльність навіть на тайгових лісозаготівлях та глухих шахтах. Безперечно, біженці належали до категорії висланих, які не бачили дійсних чи уявних провин супроти нової влади й тому дозволяли собі найбільшу свободу висловлювань.

Як видно з доповідних записок УВС, найбільше відкритих протестів було з боку єврейських біженців, оскільки євреї в ті часи не підлягали якійсь окремій дискримінації, порівняно з «біло-

поляками» чи «українськими націоналістами». У цей час діяло єдине правило: ті, що прибули із західних теренів Польщі, – усі потенційні диверсанти, чужі, німецькі агенти, заслана «контрреволюція» [6, 104–105].

Червнева депортація 1940 р. стала причиною особистих трагедій сотень тисяч людей, особливо дітей і людей старшого віку, які ні від кого не чекали допомоги, були позбавлені можливості звернутися до законних засобів захисту своїх інтересів і власного життя, життя своїх дітей. Повна й примусова зміна кліматичних і побутових умов депортованих спричинила значні труднощі в адаптації їх до нових умов життя.

Разом із тим слід підкреслити, що попри всі труднощі, які чекали біженців у спецпоселеннях, відмова німців прийняти їх на підпорядковану територію, а також депортація врятували біженців єврейської національності від голокосту періоду Другої світової війни.

Список використаних джерел та літератури

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз : у 2-х кн. / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – 426 с.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. Документи та матеріали / І. Білас. – К. : Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
3. Бугай М. Ф. «За повідомленням НКВС СРСР, були переселені...» (Про депортацію населення з України у 30–40-і роки) / М. Ф. Бугай. – К. : Вид-во т-ва «Знання» України, 1992. – 48 с.
4. Бугай М. Ф. Депортації населення з України (30–50-ті роки) / М. Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32–38.
5. Гурьянов А. Э. Репрессии против поляков и польских граждан / А. Э. Гурьянов. – М. : [б. и.], 1997. – 239 с.
6. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. : док., матеріали, спогади : у 3-х т. Т. 1 : 1939–1945 рр. – Львів : Жовківська книжкова друк. вид-ва ОО Василіан «Місіонер», 1996. – 752 с.
7. Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939–1941 рр.: суть і наслідки / В. Дмитрук // Україна – Польща: важкі питання. Т. 4 : матеріали IV Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (Варшава, 8–10 жовт. 1998 р.). – Варшава : TYRSA, 1999. – С. 70–90.
8. Земсков В. Н. Спецпоселенцы (по документам НКВД – МВД СССР) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3–17.
9. Карпус З. Втрати населення в Західній Україні у 1939–1941 рр. / З. Карпус // Україна – Польща: важкі питання. Т. 5 : матеріали V Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 2001. – К. : [б. в.], 2001. – С. 139–149.
10. Литвин В. ХХ століття в українсько-польських відносинах / В. Литвин // Історіографічні дослідження в Україні / гол. редкол. В. А. Смолій ; відп. ред Ю. А. Пінчук. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2003. – Вип. 13 : у 2 ч. : Україна – Польща: історія і сучасність : зб. наук. пр. і спогадів пам'яті П. М. Калениченка (1923–1983). – Ч. I. – С. 14–76.
11. Романів О. Західноукраїнська трагедія 1941 р. Друге видання / О. Романів, І. Федущак. – Львів ; Нью-Йорк : Дослідно-вид. центр Наук. т-ва ім. Шевченка, 2003. – 428 с.
12. Субтельний О. Україна. Історія / пер. з англ. Ю. І. Шевчука / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 512 с.
13. Ciesielski S. Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej / S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski. – Wrocław : Instytut Historyczny Uniwersytetu Wrocławskiego: WTMH, 1994. – 316 s.
14. Jaracz A. Losy rodzin oficerów i podoficerów Wojska Polskiego w ZSSR w czasie II wojny światowej / A. Jaracz // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej : Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995. Redakcja naukowa: Bogusław Polak. – Koszalin : Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Inżynierskiej, 1995. – S. 87–106.
15. Jaracz A. Trecia i czwarta deportacja polskiej z Kresów Wschodnich w głąb ZSRR (1940–1941) / A. Jaracz // Rocznik Koszaliński. – № 24. – S. 57–66.
16. Kowalska E. Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946 / E. Kowalska. – Warszawa : Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 1998. – 282 s.
17. Tucholski J. Katyń – liczby i motywy / J. Tucholski // Zbrodnie NKWD na obszarze województw wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Materiały I Międzynarodowej Konferencji Naukowej. Koszalin, 14 grudnia 1995 / redakcja naukowa: Bogusław Polak. – Koszalin, 1995. – S. 125–139.